PEREGRINÁCIÓ – EGYKOR

A magyar oktatás európai kapcsolatrendszerének egyik legfontosabb mutatója a magyar diákok külföldi egyetemjárása. Az elmúlt 120 évben középkor- és koraújkor-történészek több (meglehetősen összehangolatlan, s adatbázisszerű feldolgozást lehetővé nem tévő) kötetet jelentettek meg a külföldre járó magyar (azaz magyarországi) hallgatókról.

Szögi László sorozatának (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban) első kötete (melyet maga a sorozatszerkesztő írt) 1790 és 1850 között a Habsburg birodalom egyetemeire járó magyar diákok adatait tartalmazza, bizonyos mértékig adatbázisszerűen, *forrásközlés* jelleggel. A kötet bevezetése (s Szögi másutt elhangzott előadásai) előrehaladott *feldolgozottsági* szintről is tanúskodnak. A szerző szerint (aki az MTA Egyetemtörténeti albizottságának a titkára) a 19. század első felének egyetemjárása minimum három szempontból érdemel figyelmet. Először is Közép-európai politikai elit igen nagy számban tanult Európa különböző egyetemein. Hozzátehetjük: ahogy Kelet felé haladunk, a forradalmak vezérkarában és derékhadában egyre nagyobb a szerepe (igazi tulajdonos polgárság gyengesége következtében is) az értelmiségnek. Így a külföldi egyetemek politikai társadalmi nézeteket formáló szerepe Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában nagyobb, mint Nyugat-Európáéban. Másfelől Szögi rámutat arra, hogy már ebben az időben módosul a hallgatók rétegösszetétele, új társadalmi csoportok kapcsolódnak be a felsőoktatásba. (Bár azt is tudjuk – pl. *Köblös József* kutatásaiból – hogy már a 15 század (!) értelmiségére is igaz, hogy a külföldi egyetemeken szerzett tudás és főleg az ott szerzett *kapcsolatok* az alacsonyabb származás hátrányait leküzdő eszközök voltak). Harmadrészt rendkívül fontos az egyetemjárás irányainak és profiljának változása is. (Kicsit persze zavaró, hogy nem tudjuk: mennyit változott általában az Európában vagy a Monarchiában az egyes országok felsőoktatásában tanulók száma, illetve hogyan alakultak összességében a szakirányok – ezekhez képest lenne igazán érdekes, hogyan változott mindez a peregrináción belül)

Szögi bevezetőjében rámutat, hogy míg a 18. század második felében a felvilágosult abszolutista uralkodók állami irányítású központosított felsőoktatási intézményeket építtettek ki, addig a napóleoni reformok illetve Humboldt poroszországi lépései már a tudomány és az oktatás szimbiózisán felépülő egyetemi rendszert vázoltak fel. (Megjegyezhetjük: a francia szakfőiskola-rendszer előzményei is ide nyúlnak vissza, hosszú távon tehát a humboldti és a napóleoni felsőoktatás-politika rendkívül eltérő eredményekhez vezet.)

A német területeken a 16–17 században kiépült apró egyetemekből álló rendszer koncentrációja az egyetemek egyharmadának megszüntetéséhez vezetett. A berlini egyetem (noha ekkor már az élre került) a hallgatók 13–15%-ának tömörítésével közel sem volt olyan meghatározó, mint Bécs a Habsburg monarchiában. A bajor egyetem, mely 1826 után Münchenbe került, stabilan állt a második helyen. A 10 nagyobb egyetem a diákok 75, a 10 kisebb pedig 25%-ának nyújtott tanulmányokat. Fontos tudnunk azonban, hogy a hallgatók fele minden tanévben új beiratkozó volt, a német egyetemisták jellegzetesen 4–5, sőt több egyetemet is látogattak, mire diplomát szereztek. Az egyetemisták nagy szerepet játszottak az egységmozgalom meghatározó eseményein és nagygyűlésein – hangsúlyozza Szögi. Ennél még jelentősebbnek látjuk, hogy az egyetemeken kiépülő kapcsolatrendszer az egyetemek elhagyása *után* is továbbél a német értelmiségben, mi több, az össznémet tudat is valamiképpen ezeknek az egyetemeknek, ennek az értelmiségnek a terméke. A tanult emberek lényegesen jobban kötődtek az egységes Németországhoz (vagy annak vágyképéhez) mint a tartományukból alig kimozduló kispolgárság tömegei. Ennek (és ekképpen az egyetemeknek) jelentőségét a német társadalomfejlődés, a német uralkodó elit összetételének alakulása szempontjából aligha lehetne túlhangsúlyoznunk.

A német egyetemeket olasz és francia diákok alig látogatták, de befolyásuk meghatározó Skandináviában és a Baltikumban, Közép Európában és a Balkánon is. Míg ezekre a területekre a német egyetemek a maguk komplexitásában (színvonal, ideológia, szerkezet stb.) gyakorolhattak vonzerőt, a német tudományosság (természettudományok, orvostudomány, műszaki tudományok) a múlt század második felében amerikai és angol hallgatókat, a huszadik század első évtizedében pedig oroszokat és japánokat (!) vonz oda.

A szerző a magyar egyetemjárásra térve hangsúlyozza: a középkorban főleg Párizs és Itália között megoszló magyar peregrinációs irány 1517 után a német dominanciának adja át helyét. A vizsgált időszakban 1789 és 1848 között 2200 magyarországi tanult német egyetemeken. A hallgatók több mint kétharmada teológus. 1789 és 1819 (a peregrinálási tilalom) között Jéna és Göttinga dominál, a harmincas években viszont már Berlin felé fordul az érdeklődés. Az egyes egyetemek eltérő eszmeisége egész magyarországi országrészek értelmiségi elitjének arculatát határozhatták meg: Berlin, Göttinga, Tübinga erdélyi, Halle a magyarországi protestáns, Jéna felvidéki hallgatókat vonzott. Érdemes megjegyeznünk, hogy a felmérés „fordítottját" is el lehetne végezni: megvizsgálni például, hogy a 19. század magyar elitjének egyes csoportjai (évtizedről évtizedre haladva) mely külföldi egyetemeket végeztek. Erre a források, ha nem is teljesnek, de kielégítőnek látszanak.

1849 és 1867 között 1100-an tanultak német egyetemeken, ekkorra a Berlin iránti érdeklődés megközelíti a Jéna irántit. Megerősödik a műszaki és a természettudományok iránti érdeklődés. A hallgatók általában 1–2 szemeszterre érkeznek, a teológusok viszont 3–4 egyetemen is eltöltenek 1–1 szemesztert. 1867 után a magyar egyetemi oktatás gyors növekedése a hagyományos külföldi centrumok iránti érdeklődést lelohasztja: tovább nő azonban (a csökkenő számon belül) Berlin és München aránya.

A külföldi tanulás új típusát jelzi az 1890 és 1895 közötti fellendülés: ekkoriban egyre többen már posztgraduális képzésre jönnek Németországba, asszisztensként bekapcsolódnak az itteni tudományos munkákba is. Az a gyanúnk persze, hogy ez a posztgraduális arculat már korábban is megvolt, csak nem így hívták. Találomra végignézve pl. az 1868 és 1880 közötti VKM tisztviselők életrajzait: szinte valamennyien államköltségen folytattak egy-két szemeszternyi hosszúságú tanulmányutat Németországban, Svájcban, Franciaországban és másutt.

Szögi érdeklődése (vagy legalábbis adatbázisa) a huszadik századra sajnos már nem terjed ki. Így inkább csak gyanítjuk, hogy az 1920 utáni egyetemjárás sajátosságai markánsan kétfelé oszthatók: az *undergraduate student*-ként külföldre kerülők motivációja a hazai numerus clausus (Karády Viktornál olvashatunk erről sokat), a *postgraduate*-eké viszont a klebelsbergi tudománypolitika, mely fokozatosan az elitbe kerülés feltételévé tette a külföldön folytatott tanulmányokat.

Inkább érdekesség, mint a magyarországi peregrinációs helyzetet érintő tény, hogy az orosz birodalomban 1802 után jönnek létre tartományonként az egyetemek, összesen hat. A kongresszusi Lengyelországban 1818 és 1831 között működhet a varsói egyetem is, a felkelés leverése után azonban már nincs lengyel nyelvű felsőoktatási intézmény. Az orosz egyetemeket a balkáni szlávok látogatják nagy tömegben. Az orosz egyetemek éppúgy a pánszlávizmus transzmissziós szíjai a Török birodalom felé, mint ahogy ilyen jelentőségüket a századforduló magyar publicistái is felismerik.

A kötet tulajdonképpeni tárgya a Habsburg birodalmon belüli peregrináció. A jól összefogott egyetemtörténeti bevezetőből kitűnik, hogy II. József megszüntette a jezsuita kisegyetemeket, viszont újabbakat alapított helyükbe (illetve, s ez legalább ilyen fontos valódi polgárággal rendelkező városokba költöztette a régebbieket). A német helyzettől eltérően kevés, de óriási egyetem jött létre a birodalomban. E hatalmas terület mindössze tíz egyeteme közül messze kiemelkedett Bécsé, a hallgatók 20–25%-át koncentrálva. Pestre, akárcsak Lembergbe a hallgatók 10–10 %-a iratkozott be. A 18. században világszínvonalúnak számító selmecbányai bányászati és erdészetei akadémia az 1800-as évektől kezdve átadta a vezető szerepet a prágai ill. bécsi politechnikumnak – a bécsi politechnikum az 1849-es évekre már a birodalom „műszakis" hallgatóinak negyven százalékát vonzza. (S aki az ezért való felelősséget a „magyarellenes osztrák kultúrpolitikára" hárítaná, az nem árt ha tudja: a pesti egyetem latin nyelvűségével maga akadályozza meg, hogy az 1780-as évektől működő mérnöki tanfolyama komoly peregrinációs központtá váljon.) Azt is kétlenénk, hogy Trieszt és Milánó műszaki felsőoktatásának expanziója osztrák kultúrpolitikának lett volna köszönhető – sokkal inkább a helyi polgárságnak és értelmiségnek. Mindezzel együtt a peregrináció sokkal *kevésbé egyirányú*, mint a középkorban vagy napjainkban. A magyar királyságból az (későbbi) osztrák császárságba a 19. század első felében 9500-an peregrináltak, fordított irányba háromezren. A pesti orvosképzés, a selmecbányai bányamérnökképzés egyenként 1500-as peregrinációs nagyságrendje összemérhető a Bécs által vonzott 7413 magyarországi hallgató számával.

A Magyarországról „Ausztriába" érkezők számának ingadozását a nagypolitika közvetlenül formálta: 1805 és 1813 között a napóleoni háborúk miatt következett be visszaesés, 1813 és 1825 között viszont éppen a külföldre járás (nagypolitikai okokból megfogalmazott) tilalma miatt egyenletes a birodalmon belüli peregrináció növekedése. (Pl. 1821-ben Bécsben protestáns egyetemet alapítottak, hogy elvonják a teológusjelölteket a külföldi egyetemekről.)

Kitűnő elemzésében Szögi rámutat: az igazi fordulat az 1840-es években következik be. Akkoriban ugyanis a hagyományos (előbb teológiai, majd orvostudományi és technológiai irányultságú) peregrinálást felváltja a reáltudományok iránti érdeklődés.

Szögi kutatásainak nagy része elsődleges levéltári forrásokon alapszik, így a feltárt adatokat gyakorlatilag úgy tekinthetjük : idáig nyúlnak az ismereteink. Ilyen értelemben Szögi *a 19 századi magyar felsőoktatástörténet egyik végleges kézikönyvét* tette le az asztalra. Természetesen (hiszen az anyakönyvek korabeli gyakorlati használhatóságának ez volt az alapfeltétele) megállapítható a hallgató neve, a beiratkozás időpontja illetve, hogy melyik intézménybe, melyik fakultásra vették fel. A legtöbbször megállapítható a hallgatók születési helye, de általában nem állapítható meg nemzetisége, anyanyelve, illetve vallása. A szülő foglalkozását a matrikulába beírt formában közli, erre vonatkozó adat az esetek nagyobb számában van. Ne reménykedjünk azonban olyan precíz foglalkozás besorolásban, mint a 19. századvég statisztikai évkönyvei esetében. Szögi elemzése szerint a Bécsbe peregrinálók legnagyobb csoportja „polgári" körökből jött (550 fő), utána következik a kereskedők, a hivatalnokok, iparosok, orvosok csoportja. Megdöbbentő, hogy még a parasztság is megelőzi a nemességet a szülők között (290 ill. 224) . Azt gondolom, hogy noha e számok mindenképpen a polgárosodás előrehaladásának jelei, mégis csak rendkívüli óvatossággal szabad belőle következtetéseket levonnunk. Ezekkel a maguk korában igen következetlenül használt kategóriákkal ugyanis részben *foglalkozási* státust részben *jogi* helyzetet fejeztek ki. Nehezen lenne például bizonyítható, hogy a magukat „polgárnak" (Bürger) definiálók közül kik mivel foglalkoztak, vagy hogy az önmagukat hivatalnoknak besorolók között milyen arányban vannak a nemesi származásúak.

Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy az önmagukat nemesként, birtokosként besorolók viszonylag alacsony száma azt a „minimális következtetést", hogy a nemesség polgárosultabb (azaz generációk óta városban élő, hivatalviselő, esetleg kereskedő) része nagyobb arányban látogatja a bécsi egyetemet, mint a kevésbé polgárosult, mindenképpen megenge-

di. (Nyilván érdekes lenne akár csak a jelen kötetben megjelent adatokat elemezve megvizsgálni: hogyan tolódtak el a számok és az önbesorolások mondjuk az 1810-es évek és az 1840-es évek között, hiszen közben teret nyert a liberalizmus, s ráadásul mind több nemesember vállalt megyei vagy állami hivatalt)

Valószínűleg érdemes lenne megvizsgálni – Szögi számos összesítést készít a hallgatók megoszlásáról az egyetemek között, de „kereszttáblákat" nem nyújt –, hogy milyen fakultásokon találhatjuk pl. a meglepően sok paraszti származású (apját parasztként besoroló) hallgatót. Gyanúnk szerint itt főleg egyházi ösztöndíjas teológusokról lehet szó.

Egyébként a „kereszttábla-készítőket" a besorolás eme bizonytalansága miatt nem is annyira a foglalkozási adatok elemzésére, mint inkább a peregrináció *térszerkezetének* elemzésére biztatnánk. A születési helyek (sok száz település) elsődleges rendezését már Szögi László is elvégezte: megyék, városok, közigazgatási egységek szerint 99 kódszám könnyíti meg a hallgatók csoportosítását. Az efféle kereszttáblák, térképek készítése megítélésem szerint akkor kínál legnagyobb hozadékot, ha az egyes országrészek, ill. egyes városok peregrinációs súlyának változását az időtengely mentén is megvizsgáljuk. A gazdasági fejlődés, a polgárosodás (ez látatlanban is kijelenthető) nyilvánvalóan másféle „térképet" vetít elénk 1808/18-as, mint mondjuk az 1838/1848-as évtized vonatkozásában.

Miközben rendkívüli izgalommal várjuk a második kötetet (mely az 1851 utáni félszázadról hoz majd adatokat, s melyet állítólag még ebben az évben kézbe vehetünk), legalább ilyen fontosnak tartjuk e megjelent adattár másodelemzését. A másodelemzés legalábbis kétirányú lehet: a matematikai statisztikai érdeklődésűeknek javasolhatjuk a kötet adatainak elemzését, s összevetését a piacközpontokról, demográfiai változásokról szóló történeti statisztikai adatokkal. Akit pedig az érdekel, hogy a magyarországi orvoslás, gyógyszerészet, technikai fejlődés elitjére milyen befolyást gyakorolt a peregrináció, annak javasolhatjuk: a könyvből vett névsorokból kiindulva járjon utána egy-egy peregrinus-csoport későbbi karrierjének.

Mindkét elemzési út hihetetlenül ígéretes annak alaposabb megismeréséhez: hogyan hatott az európai felsőoktatás (Bécs, Prága, Lemberg szelleme) a magyar társadalom 19. századi alakulására.

(Szögi László: Magyarországi diákok a Habsburg birodalom egyetemein, I. 1790–1850. Budapest-Szeged, 1994.)

Nagy Péter Tibor